

- нального мира в Казахстане. – Усть-Каменогорск, 2001. – с. 71-77
3. Бекторов А. Общественное согласие – путь к прогрессу // Мысль.- 2004. №6. – с. 23-29
 4. Ашимбаев М., Шоманов А., Нысанбаев А., Косиченко А. Национальная идея: предложения к обсуждению// Казахстанская правда. – 2005. – 7 апреля. – с.2.
 5. Омаров Т. К проблеме становления общенациональной идеологии Казахстана// Жизнь национальностей.- 2004. №1. – с.34-38.
 6. Казахстан -2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана. – А., 1998. -240 с.
 7. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – А., 1999. – 296с.

Күзембайұлы А., тарих ғылымдарының докторы, профессор

Әлібек Т., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

ТАРИХИ ТАНЫМНЫҢ ПРИНЦИПТЕРІ

Қазіргі кезде Қазақстан тарихын қайта жазу барысында оның теориялық жағы тереңірек зерттеуді талап етіп отыр. Тарих ғылымындағы таным теориясы жан-жақты қарастырылып, оның ерекшеліктері мен ұстанымдары нақтыланбай кез-келген тарихи процессті объективті түрде баяндау қиын. Бұл проблема тарихи-философиялық әдебиетте талай талас-тартыстың, ғалымдар айтысының тақырыбы болғандығы белгілі. Алдарыңыздағы шағын мақалада осы мәселеге қайта оралып, шама-шарқынымызша өз үлесімізді қосуды жөн көрдік.

Тарих ғылымының принциптері сан-алуан. Тәжірибесі аз, жас зерттеушілер оларды кейде ғылымның әдістерімен шатыстырады. Принциптерді дұрыс пайдалану объективті тарих жазудың айнымас кепілі. Бірақ әрбір тарихшылар мектебі, философиялық ағымдар өкілдері әртүрлі принциптерді пайдаланады. Солардың бірі зерттеу барысында жиі қолданылатын объективтілік принципіне талдау жасап көрелік.

Қандай тарихшы болмасын өз зерттеуінде болған оқиғаның шындығына жетуге тырысары анық. Объективті дерек пен тарихи дәйекті пайдалана отырып жазылған тарихи шығарма объективті болуға тиісті. Дерек-

тері шындыққа жанаспаса, дәйектері жанама болса зерттеуші тарих процес-тің шындығына жете алмайды.

Осы принципті ерекше құрмет тұтқан неміс тарихшысы Л.Ренке ғалымдарды кез-келген тарихи уақиғаларды қалпына келтірген кезде объективтілік принциптерін қатты ұстануды талап етті. *«Тарих жазғанда «... бұл қалай болып еді?» [1] деген сұраққа жауап бергенде ғана зерттеуші өз мақсатына толық жете алады»* деп жазды ол.

Дегенмен де сол заманда Герман елінде тарихшылардан объективтілік принципін қолдаушылар аз болды. Бұл елде бірігу, халық болып ұйысу, бір орталыққа бағынған мемлекет құру үрдістері басталып кетті. Сондықтан, бұл іске көп болып жұмылу қажеттілігі туды. Осы процесстің идеологиялық жағын қамтамасыз ету тарихшылардың қасиетті міндеті еді. Г.Трейки *«тарихиы саясаттан тыс тұра алмайды»*, [2] олар ғылымның барлық мүмкіндігін өз елінің қажетіне жаратуды керек деп, барлық тарихшыларды осы мақсатты орындауға шақырды.

Осындай жағдай қазіргі кезде біздің елде де туып отыр. Қазақ тарихын эвроцентризм және марксизм тұжырымдарынан тазартып, ұлттық та-

рих жасау жолында ақиқат принципін пайдаланудың пайдасы тиері анық. Кейін неміс тарихшыларының тәжірибесін кеңес тарихшылары да тиімді пайдаланып, объективтілік принципін партиялық, таптық көзқараспен ауыстырды.

Бүгінгі ұлттық мүдде объективтілік принципімен сәйкес келе бермейді. Мысалы, 1916 жылғы қазақ еліндегі ұлт-азаттық қозғалыстың тарихын объективті түрде ашуға бола ма? Қазіргі Ресей тарихшылары қазақ халқын еліне опасыздық жасады деп кіналайды. «Жау жағадан алғанда, ит етектен алды», немесе «ту сыртынан пышақ салған» адаммен теңестіреді. Міне осы тарихи фактының шындығы қайда? Егер Ресей қазақ халқын өз азаматым деп танып, орысқа істеген жақсылығын «бұратана» деп есептеген халықтарға да істесе, онда әлбетте олар оны отаным деп білер еді.

XX ғасырдың басында батыс еуропа философтары тарихтың объективтілігіне қарсы шабулын күшейте түсті. Ғылымда субъективтілік пен релятивизм кең етек жайды. Осы ғасырдың 70 жылдары постмодернизм ағымын ұстанған зерттеушілер тарихи процесстердің таза шындығын анықтау мүмкін емес. Сондықтан тарих көркем әдебиеттің бір саласы. Тарихи шындық зерттеуші ырқына бағынбайды, оның шегіне жету мүмкін емес.

Дегенмен де осыған қарап тарихи зерттеулердің шындығы жоқ деген қорытындыға келуге болмайды. Л. Ренкенің айтуы бойынша «... тарихи уақиға қалай болса, сол күйінде жазу керек». [3] Немістің ұлы ғалымының айтуынша тарих әлемі объективті тарихи фактілердің тізбегі екен. Тарихи шығарма жазу үшін зерттеуші өзінің баяндар мәселесі жөніндегі жеке басының көзқарасынан арылуы керек. Яғни автордың саяси, ұлттық, корпоративтік мүдделері шығармаға әсер етпеуі керек. Тарихшы болған уақығаны сынап-мінемей, ыждаһатты түр-

де, мұқият баяндауы керек. Өкінішке орай Л.Ренке сияқты объективизм ұранын ұстаған тарихшылар өмірде тым аз кездеседі.

Тарихи объективизмнің жеңіске жетуі үшін бірнеше факторлардың әсер етуі мүмкін. Біріншіден, белгілі бір тарихи уақиғаны баяндау үшін деректер корпусы толық болуы қажет. Бірнеше ғасыр бұрын болып өткен қоғамдық құбылысты шындыққа жақын етіп көрсету үшін деректердің бірнеше типін, әр-алуан түрін кешенді түрде пайдаланған жөн. Бұл жөнінде немістің белгілі ғалымы Марк Блок «Тарихтың әрқилы куәлігі – шексіз. Әрбір адамның айтқан сөзі, жазғаны, қолымен жасағаны, қолы тиген жерінің бәрі ол туралы дерек беруі керек» - деп жазды. [4] Міне сондықтан да дерегі жоқ тарихи уақиға болмауы тиісті. Екіншіден, тек қана зерттеуші ғана емес, сонымен қатар қоғамның өзі тарихи шындықты білуге мүдделі. Оны бұрмалау, жете бағаламау немесе асыра мақтау ғылым үшін де, бүгінгі өмір үшін де қиянат екендігін естен шығармауымыз керек. Үшіншіден, тарихшылар қауымы көп жылдар бойы қалыптасқан құндылықтар жиынтығы тарихи шығармалар объективтілігінің кепілі болуға тиісті. Егер зерттеуші өз еңбегінің беделін, құндылығын, оған деген оқырман сенімін арттыру үшін объективтілік принциптен айнымас деген үміттеміз.

Кейде ғылымда қалыптасқан, көпшіліктің құлағы үйренген, аксиомаға айналған тарихи тұжырымдар өзгеріске ұшырап жатады. Мысалы қазақ жерінің Ресейге қосылуы ерікті әрі бейбіт түрде өтті деген пікір революцияға дейінгі орыс әрі кеңес тарихнамасында кеңінен орын алды. Тіпті осы пікірге көлеңке түсірген ғалымдарға қатаң шара қолданды. Осы проблемаға кейінгі кезде ғылымда түбегейлі теріс тұжырым қалыптасуда. Американдық ғалымы Т.Кун мұндай жағыдайды «жаңа парадигмаға ауысу – ғылымдағы революция» [5] деп

атайды. Сондықтан объективтілік түсінігіне де әр заманда әртүрлі көзқарас болуы мүмкін.

Қорыта айтқанда, тарих шындыққа жету жолында мына төмендегідей шарттарды орындау қажет деп есептейміз. Алғашқы ескеретін жағдай зерттейтін проблема жөнінде жан-жақты, толық ақпарат беретін материал жинап алу қажет. Зерттелер уақиға бүге-шігесіне дейін шағылып, талданып, оның сол заманның тарихи үрдісімен үндесіп жатуы негізгі міндет. Келесі айтарымыз таңдап алынған тақырыптың зерттелу деңгейін толық анықтау ғалымның әріптестер алдындағы абыройы. Тақырып бойынша ғылымының жеткен жетістіктерін толық игерген жағдайда зерттеу жұмысы нәтижелі аяқталады. Сөз соңында тарихи зерттеудің шығармашылық жұмыстың бір түрі екендігін еске саламыз. Кез келген ғылым сияқты тарих ғылымының да өз әдістері бар. Жалпы ғылыми және тарих ғылымына тән әдістерді кешенді пайдаланғанда ғана зерттеу жұмысының шындыққа жақын жазылуы хақ. Әлбетте, осы жоғарыда көрсетілген шарттарды орындаған жағдайда тарихи уақиға жөнінде объективті білім алу мүмкіндігі туады. Дегенмен де Мәскеу университетінің профессоры И.Д.Ковалченко өзінің көпшілікке белгілі еңбегінде *«все это – только возможность приобретения истинных знаний, превращение которой в реальность определяется субъективными факторами процесса познания, а именно – позицией исследователя»* [6] дей келе тарихи шындық зерттеушінің жеке басына байланысты деген пікір айтады. Жоғарыда айтылғандардан түйіндеріміз – тарихи шығарманың құндылығы ондағы шындықтың деңгейіне байланысты екендігі. Тарихи объективтілікті сақтау кез-келген зерттеушінің қасиетті міндеті. Зерттеу барысында бүгінгі саясат пен жеке тұлғалардың теріс көзқарасын ескеру абырой әкелмейтін шаруа.

Тарихилық - ғылыми зерттеулерде пайдаланатын негізгі принциптердің бірі. ХІХ ғасырда Европа философия ғылымының мақтанышы болған бұл принцип тек тарих ғылымында ғана емес, басқа да жаратылыстану және руханият ғылымдарындағы жалпы әдіснамалық дәрежеге дейін көтерілді.

Осы күнгі қоғамдағы әлеуметтік және саяси құбылыстардың тамыры тереңде екендігі белгілі. Сондықтан бүгінгінің күрделі де сабақтасқан мәселелерінің шешімін тарихтан іздеу керектігін айтпаса да түсінікті. Тарихилықты әрі таным принципі, әрі ойлау әдісі ретінде қарастыруға болады. Таным принципі ретінде тарихилық ХУІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың басында неміс тарихшыларының еңбектерінен жиі кездестіреміз. Осы принципті нақтылаған, әрі оның толық сипаттамасын берген немістің белгілі ғалымы В. Дильтей [7]. Ол табиғатты тану мен қоғамдық құбылыстарды танудың арасындағы ерекшеліктерді көрсете білді. Мұның өзі бізге тарихи, рухтың өзін-өзі тануы, дамып жатқан процесс екенін түсінуге мүмкіндік береді.

Кез келген этностың бүгінгі рухани мәдениеті мен оның бабаларының өткен жылдарда жасап кеткен өркениеті арасындағы сабақтастықты тарихилық принципін пайдалана отырып анықтаймыз. Сондықтан, тарихилық принципі жалпыфилософиялық, әрі әдіснамалық ұстаным болып есептеледі.

Зерттеу бағдарламасы ретінде тарихилық принципі мына төмендегі шараларды іске асыруға міндетті:

1. тарихнамалық ізденіс;
2. мұқият талдаудан өткен дерек көздерін пайдалану;
3. зерттеу объектісін жан-жақты негіздеу;
4. осыларды пайдалана отырып тарихи шындықты анықтау.

Тарихилық принципін одан әрі қарай дамытқан Европа ағартушыла-

ры, француз тарихшылары, позитивистер мен марксистер болды. Тарихи процеске диалектикалық-материалистік тұрғыдан қараған марксистерге тән ерекшелік – кез-келген тарихи оқиғаға таптық көзқарас қалыптастыру, өздерінің идеялық ұстанымдарына басымдылық таныту. Логиканың орнына саяси аргументтерге негізделген кеңестік тарих ғылымы кейінгі жылдары дағдарысқа ұшырады.

Дегенмен де, марксизмнің ғылыми әдістердің бірі екенін жоққа шығара алмаймыз. Тарихилық принципін дамытуда марксизмнің біршама жетістіктерге жеткені жасырын емес. Олар табиғат әлемі мен қоғамдық құбылыстардың байланысын зерттеуге ұмтылыс жасады. Қоғамның дамуы адамдардың мақсатты қарекетінің нәтижесі екендігін дәлелдеді.

Марксистер тарихи процестің материалистік түсінігін, қоғамды революциялық жолмен өзгерту, тарихтағы сапалы секірістер теориясын айқындады.

Детерменизм принципі. Тарихи уақиғалардың каузальдық (себептілік) идеясын алғаш рет ашқан неміс және француз ағартушылары. Өздеріне дейінгі ғалымдардың тарихтағы құбылыстардың кездейсоқтық идеясына қарсы шыққан олар, қандай да болмасын тарихи уақиға себепсіз болмайтындығын дәлелдеді. ХІХ ғасырда олар эволюциялық әдістің негізін қалады. Бұл әдістің негізгі мазмұны: *«тарихи уақиғалар тек қана белгілі бір себептерге байланысты туындайды. Сондықтан да тарих дегеніміз себептер мен салдарлардың жиынтығы»* [8]. Аталған принципті позитивистер мен марксистер одан әрі дамытты. Детерменизм принципі бойынша тарихи уақиғалар мен құбылыстар бірімен бірі тығыз байланыста өрбиді. Тарихшы әрбір құбылыстың себеп-салдарық байланысын, оны туғызған факторларды мұқият саралау нәтижесінде шындыққа көз жеткізеді. Әсіресе Кеңес дәуірі тарихшылары өз

зерттеулерінде алдымен объектінің туу себептерін анықтап, оның заңдылықтарын ашуға тырысатын. Тарихта болып өткен таптық көтерілістердің, төңкерілістер мен соғыстардың себептері мен сылтаулары, салдарлары тізбектеліп берілетін.

Әлбетте, детерменизм принципін сынаушылар да бар. Олар: *«көбіне тарихи уақиғалар ешқандай себепсіз пайда болуы мүмкін, тарихта кездейсоқтық жиі кездеседі. Болып өткен уақиғалардың себеп-салдарлық байланысын толық ашу мүмкін емес. Көп жағдайларда олардың туындауына толып жатқан факторлар әсер етуі мүмкін»* [9] – деген пікірді ұстанды. Позитивистердің *«бір-біріне тең факторлар»* теориясы бойынша тарихи уақиғаларды тудыратын себептер (саяси, экономикалық, идеологиялық) бірімен бірі тең. Олардың біріне бірінің бағыныштылығын, немесе негізгісін іздеу қате деп ашып айтты.

Бірақ, зерттеу барысында тарихшы көптеген ірілі-уақты себептердің жиынтығымен кездеседі. Себептердің өздері де негізгі және қосымша, жекелеген, ерекше, жалпы себептер болып жіктелуі мүмкін. Мысалы, ХІХ ғасырдағы Ресейдің Қазақстанда жүргізген басқыншылық соғыстарының әртүрлі себептері болды. Жалпы себеп – Еуропа елдерінің дүние жүзі елдерін бөліп алып, өздерінің билігін жүргізетін, талап-тонайтын, байлығын соратын аймаққа айналдыру. Еркеше себеп-қазақ жері есебінен Ресей империясының шекарасын кеңейту болды. Жекелеген себеп – ХУІІІ ғасырдың басында қазақ елінің басына түскен ауыр да күрделі саяси-экономикалық ахуал, екі елдің арасында қалыптасқан нақтылы қарым-қатынастар. Жекелеген тарихшылар еңбегінде осы себептердің кейбір тобына ерекше көңіл аударылып, басымдылық беріледі. Сондықтан да бір тарихи құбылысқа әртүрлі көзқарас қалыптасады.

Ерекше бір қиындық туғызатын мәселе – тарихи қайраткерлерге баға

беру. Белгілі бір мемлекет, қоғам қайраткерлерінің қызметін ашуда оған әсер еткен толып жатқан факторларды ескеруге тура келеді. Мысалы, 1731 жылғы орыс бодандығын қабылдаған Әбілхайыр ханның осындай қадамға бару себебі осы күнге дейін тарихшылар арасында пікір – талас тудыруда. Осындай қадамға оны итермелеген қандай себептер болды? Саяси дағдарыстан шығудың басқа жолы бар ма еді? Ресейдің протектораттығын қабылдау қазақ халқы үшін қандай басымдылық берді, оның салдары қандай? Міне, осындай сұрақтар тарихшылардың талай буындарын ойландыруы мүмкін.

Қорыта айтқанда, тарихи уақиғалардың себеп – салдарлық байланысын танып – білу ғылыми шығарманың негізгі мақсаты. Таным процесінің шегі болмайды. Сондықтан да әрбір тарихи зерттеулер аяқталмаған процесс, тарихшылардың әрбір ұрпағы бұл іске өз үлестерін қосады.

Тарихтану теориясына жаратылыстану ғылымынан кірген кейбір әдістер бар. Солардың бірі – *тарихи процеске жүйелік тұрғысынан қарау*. Жүйелік категориясы – элемент, байланыс, бүтін, бірлік, жіктелу сияқты түсініктер жиынтығы. Егер тарихи уақиғаны біртұтас құбылыс деп есептесек, ол толып жатқан ұсақты-ірілі элементтерден, эпизоттардан тұрады. Тарихи уақиғаны көз алдыға елестетіп, реконструкция жасау үшін әрбір элементті мұқият зерттеп, олардың арасындағы байланысты анықтап, оның ішкі механизмінің функционадығын ашып көрсете алу мүмкіндігі туады. Адамзат тарихи белгілі бір жүйеге бағынады. Оның ішінде негізгі белгілі бір тарихи уақиғаны тудыратын құбылыс – элемент болады, оған толып жатқан қосымша элементтер қызмет көрсетуі керек. Мәселен, қазақ этносының қалыптасуындағы негізгі жүйені құрайтын элемент – ол этностың өзін-өзі тануы. Ал енді тілдің, мәдениеттің, әдет-ғұрыптың, шаруашы-

лықтың, территория бірлігі – бұлар қосымша элементтер. Негізгі және қосымша элементтерді біртұтас зерттеп, бір-бірімен байланыстыра отырып, қазақ этносының қалыптасу тарихын білуге қол жеткізуге болады.

Нақтылы жүйе өзі дамуының әрбір деңгейінде өзгеріске ұшырауы мүмкін оның элементтері басқа бір түрге еніп, мән-мағынасын жоғалтуы мүмкін тарихи процеске жүйелік тұрғыда қарау кешенділік пен біртұтастықпен сипатталады. Зерттеліп отырған жүйені құрайтын элементтерді кешенді түрде қарастырғанда ғана ғылыми зерттеу жұмысы нәтижелі аяқталады.

Кез келген қоғамды өте күрделі, әрқилы байланыстағы, бір-біріне әсер ететін оқиғалар мен құбылыстардың өзін-өзі ретке келтіріп отыратын жүйе ретінде қарастыруымыз қажет. Сондықтан да адамзат тарихын зерттеген уақытта бұл принципті кеңінен пайдаланған жөн. Соңғы жылдары ғалымдар мұны таным конструктісі ретінде қарастыруда. Жүйелік зерттеліп отырған объектінің қасиеттерімен анықталмайды, ол тек танылғалы отырған субъектінің белгілі бір мақсатқа жетуі үшін іске асыратын қызметіне байланысты. Сондықтан да әрбір зерттеуші бір объектінің өзіне бірнеше сипат беруі мүмкін. Кез келген объектіні жүйелік тұрғыдан қарастыру үшін оның көптеген қырларын ескеру қажет:

- 1) Ол объектіні процесс ретінде қарастыру.
- 2) Оның функционалдық құрылымын анықтау.
- 3) Материалдық, ұйымдастырушылық деңгейін анықтау.
- 4) Морфологиясын анықтау [9].

Жүйелік принцип тарихи зерттеулер лабораториясындағы жаңалық. Бұл принципті ескі әдістер нәтиже бермеген жағдайда пайдаланған жөн. Мұның негізінде соңғы жылдары ғылымда арнайы тарихи – жүйелік әдіс пайда болды. Тарихшылардың бірша-

ма тобы осы әдісті пайдалана отырып ғылымда жаңа табыстарға жетті [10].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ренке Л. Цитата мына кітаптан алынды. Методические проблемы истории: под ред. В.Н. Сидорцева. Минск, 2006. 199 б.
1. Трейки Г. Бұл да сонда.
2. Ренке Л. Бұл да сонда.
3. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. М., 1973. 38 б.
4. Кун Т. Структура научных революций. М., 1975. 22 б.
5. Ковалченко И.Д. Методы исторического исследования. М., 1987. 242б.
6. Дильтей В. Наброски к критике исторического разума. //Вопросы философии. 1998. № 4

7. Порфенов И.Д. Методология исторической науки. Саратов. 2001.
8. Цитата жоғардағы Порфенов еңбегінен алынды
9. Абиля Е.А. Этногенез казахов. Опыт системного подхода. Қостанай. Изд. КСХИ. 1997. -110 с;
10. Бұл да соныкі. Методологические проблемы применения естественно-научных методов в историческом познании: История и синергетика. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. док. ис. наук. Караганда. 2007; Досова Б.А. Синергетика как подход в историческом познании: историографический аспект. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Караганда. 2007.

Мамиева Б.О., филология ғылымдарының кандидаты
Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

**АСАН ҚАЙҒЫҒА БАЙЛАНЫСТЫ
ТОПОНОМИКАЛЫҚ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ**

Қазақ руларының жайлаған жерлерінің бәрі Асанның өз көзімен көріп, қасиетін байқап сынап берген жерлері. Шүйделі қоныстарды былай қойғанда ұсақ өзендер, кішкене төбешік, сай-сала жайында да «бұл туралы Асан Қайғы солай депті» - деген сөздер жиі айтылады. Сондықтан жер-суларға Асан берген бағалар, М.Әуезовтің берген бағасымен айтқанда – «қазақ рулары жайлаған қоныс-қоныстың барлығы қалың қазақтың қамын жеген ұлы қариямыздың дуалы аузынан шыққан жалынды сөз сияқты» [1,198.].

Қазақтың қамын жеген ұлы қарияның бейнесін жасаушы да халықтың ой-көкейіне халықтың арманын байлап, «елдің ақырын ойлап қайғырған» Асан Жерұйықты іздеуге бел буады. Ол «Желмаяға мініп, жиһан кезіп, «Жерұйық» дейтін ну орманды, көкорай шалғынды, сулы жер, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын қоныс іздейді. Елді сол жерге қондыр-

сам деп арман етеді» [2,31.].

Сонымен бірге, Асан іздеген «Жерұйықтың» екінші бір қасиеті «ешкім мазаламайтын, ел қорқып үрікпейтін жер еді» [3, 375.].

Ал келесі бір аңызда Асан іздеген Жерұйықтың сипаты былай суреттеледі: «Дүниеде Жерұйық деген бақытты ел бар деп естиді Асан Қайғы. Ол елдің жері шұрайлы, суы мол екен. Ел онда жоқшылықтың, қайғының, қанаудың, жауласудың не екенін білмейді. Онда қой үстіне бозторғай жұмыртқалайды екен» [4, 234.].

Жәнібекке:

Бұл арадан көшпесең,

Айтқаныма түспесең,

Орыс алар қалаңды,

Шулатар қатын, балаңды

Осыны көрдім түсімде,- деп

елін, жерін орыс аларын түс көру арқылы білгенін жеткізеді. Айтқанына көнбеген Әз-Жәнібекке:

Тіл алсаң іздеп қоныс көр,

Желмая мініп жер шалсам.